

RADOSLAV ŠTEFANČÍK¹

Emigrácia z Československa v období studenej vojny v modeli push a pull faktorov²

The author deals with the issue of emigration from a non-democratic in undemocratic states on the example of emigration from the former Czechoslovakia to West. The emigration during Cold War is analyzed as a kind of individual choice of a not only rational actor, but also non-rational, who have to manage many obstacles to escape. This means that the emigration of Slovak and Czech refugees cannot be explained only by classical economic theories. For this reason as a suitable model the author is using push and pull paradigm. In contrast to classical theories by using this paradigm it will be explained the reasons of emigration, but there are also included physical, legislative and bureaucratic obstacles, as well as individual factors of emigrants.

Key words: Czechoslovakia; Cold War; Refugees; Push-Pull-Factors; Migration Theories; Propaganda

Úvod

Interdisciplinárny výskum medzinárodnej migrácie zaznamenáva v krajinách západnej Európy výrazný pokrok. Zatiaľ čo prvé teoretické koncepty príčin migrácie vznikali najmä v kruhoch geografov³, demografov, sociológov a ekonómov, postupne si našli svoje uplatnenie aj medzi historikmi, etnológmi a po úspechoch pravicových antiimigračne naladených politických strán a europeizácii národných migračných politík od 90. rokov 20. storočia nachádzajú odozvu aj medzi politológmi. Vzostupný záujem o výskum medzinárodnej migrácie a jej konceptualizáciu v prostredí vedy o politike je predovšetkým priamou reakciou na vysoký počet zahraničných pracovníkov, utečencov z mimoeurópskych štátov a na otázky spojené so začleňovaním prisťahovalcov do autochtónnej spoločnosti.

Slovenská republika momentálne nepatrí medzi typické európske prisťahovalecké štáty, takže je pochopiteľné, že na rozdiel od západoeurópskych krajín vedecký „boom“ tohto fenoménu zatiaľ abscentuje. Ak je medzinárodnej migrácii v prostredí slovenskej vedy venovaný širší priestor, tak najmä medzi sociológmi, demografmi a historikmi, aj keď je dôležité podotknúť, že v prípade slovenského historického výskumu ide v prvom rade o emigráciu pred rokom

¹ Fakulta aplikovaných jazykov, Ekonomická univerzita v Bratislave. E-mail: radoslav.stefancik@euba.sk.

² Tento príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA 1/0347/15 *Parlamentný jazyk v koncepte stiepných línii*.

³ Pozri napr. prvý teoretický rámec migrácie, ktorý publikoval nemecko-britský geograf E. G. Ravenstein už v roku 1876. V nemeckom preklade RAVENSTEIN, Ernst G.: Die Gesetze der Wanderung I. In: SZÉLL, György (ed.). *Regionale Mobilität*. Mnichov: Nymphenburger Verlagshandlung, 1972, s. 41 – 58.

1945⁴, t. j. o opačný pohyb obyvateľstva než ten, ktorý západoeurópske spoločnosti zaznamenali v období konfrontácie medzi Východom a Západom. V prípade migrácie po roku 1945 dominuje záujem predovšetkým o vyhnatie príslušníkov nemeckej národnostnej menšiny z Československa počas prvých povojnových rokov.⁵ Výskum emigrácie po roku 1968 je bohatý najmä v prostredí českých historikov, ktorých zaujíma predovšetkým činnosť utečencov českej národnosti, aj keď objavujú sa aj publikácie so záujmom o činnosť slovenských politicky alebo spoločensky angažovaných emigrantov.⁶

Záujem českých a slovenských zástupcov humanitných a spoločenských vied o medzinárodnú migráciu je pochopiteľný. Obyvatelia Československa opúšťali republiku v rôznych historických obdobiach, z rôznych dôvodov a rôznym spôsobom, pričom najmä politicky motivovaná emigrácia, či už po rokoch 1945 a 1948, alebo po roku 1968, bola v zahraničí mimoriadne aktívna. Čo však slovenskému historickému výskumu doteraz chýba, je spracovanie medzinárodnej migrácie s využitím existujúcich teoretických prístupov. Uprednostňovanie pozitivistického prístupu ku skúmaniu dejín však nie je len odrazom slovenskej historickej alebo politickej vedy, popis a záznam historických udalostí boli dlhý čas neodmysliteľným metodologickým postupom pri skúmaní medzinárodnej migrácie aj v západnej Európe. Hoci Gabriel Széll predstavil popis ako hlavnú metódu historikov skúmajúcich procesy regionálnej mobility obyvateľstva už v roku 1972, v nasledujúcich rokoch nenastala v nazeraní na historický prístup na výskum migrácie výraznejšia zmena.

Tabuľka 1: Témy záujmu v oblasti výskumu migrácie podľa Szélla

Záujem	Materiál	Forma výskumu
Demografický	Štatistiky	Opis
Historický	Záznamy historických udalostí	Opis
Geografický	Mapy	Výskum regiónov a geografických priestorov
Lexikálny	Literatúra	Sekundárna literatúra
Teoretický	Vhodná literatúra, zistenia	Modely, teoretické koncepty
Sociologický, psychologický	Literatúra, štatistika	Modely, teórie
Rozvoj obyvateľstva	Modely	Prognózy, projekcie

Zdroj: SZÉLL, György. *Regionale Mobilität als Forschungsgegenstand*. In: Széll, György (ed.). *Regionale Mobilität*. Mníchov: Nymphenburger Verlagshandlung, 1972, s. 12 – 40, tu s. 15.

⁴ Pozri napr. TAJTÁK, Ladislav: Slovenské vysťahovalectvo a migrácia v rokoch 1900 – 1914. In: *Historický časopis*, 1975, roč. 23, č. 3, s. 377 – 415.

⁵ Pozri napr. KOVÁČ, Dušan: Organizovaný odsun Nemcov zo Slovenska roku 1946. In: *Historický časopis*, 2001, roč. 49, č. 2, s. 237 – 254.

⁶ Pozri napr. VONDRÁŠEK, Václav – PEŠEK, Jan: *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945 – 1970. Mýty a realita*. Bratislava : VEDA, 2012:

Popisne spracované príspevky na tému medzinárodná migrácia sa objavovali v prestížnych časopisoch ešte na začiatku deväťdesiatych rokov.⁷ Aj podľa Josefa Ehmera bolo ešte v deväťdesiatych rokoch pravidlom pristupovať k výskumu medzinárodnej migrácie deskriptívne, s ambíciou popísať príčiny a okolnosti migračných procesov, ale bez záujmu o konceptualizáciu svojich zistení. Podľa Ehmera síce „aj historici prispeli do teoretickej debaty v sociálnych vedách o migračných procesoch, resp. ich recipovali, ale veľa historikov sa na tejto debate vôbec nezúčastnilo, pričom sa vonkoncom nesnažili zaradiť výsledky svojho výskumu do nejakého explicitného teoretického rámca. Práce historikov obsahujú spravidla všeobecné tvrdenia k príčinám, k historickému priebehu a štruktúre migračných pohybov, ktoré napokon aj implikujú teoretický charakter, hoci bez ambície ho dostatočne vysvetliť. V takejto podobe majú potom práce úroveň všeobecného poznania.“⁸

Nasledujúci text má ambíciu preklenúť doterajší stav, čo je možné predovšetkým interdisciplinárnym prístupom, najmä využitím metód historickej vedy, ako aj postupov charakteristických pre sociálne vedy. Nájsť vhodný teoretický koncept na vysvetlenie medzinárodnej migrácie z Československa nie je jednoduché, pretože mnohé prístupy vznikali v prostredí iných vedeckých disciplín. Navyše, migrácia utečencov z nedemokratického štátu do štátu s demokratickou formou vlády má svoje vlastné špecifiká, ktoré platnosť mnohých, najmä ekonomicky poňatých teórií spochybňujú. Na lepšie pochopenie sú tak v texte predstavené najskôr v druhej polovici 20. storočia prevládajúce teoretické koncepty výskumu medzinárodnej migrácie a prostredníctvom zvoleného „teoretického prístupu rozhodovania“ (*Entscheidungstheoretischer Ansatz*) vysvetlené príčiny emigrácie Čechov a Slovákov v období studenej vojny. V empirickej časti s využitím push a pull modelu budeme hľadať odpoveď na otázku, aké faktory vytlačania a priťahovania pôsobili počas tohto obdobia v susedných krajinách a aké intervenujúce prekážky sa museli brať do úvahy pri rozhodovaní opustiť republiku. V tejto súvislosti sa špeciálna pozornosť venuje propagande. Článok je postavený na hypotéze, že vzhľadom na ekonomické a politické podmienky štátov susediacich s Československom pri rozhodovaní emigrovať nezohrával faktor vzdialenosti primárnu úlohu. Krajiny susediace s Československom mimo vplyvu Sovietskeho zväzu (Nemecko a Rakúsko), vzhľadom na ich slabú hospodársku výkonnosť a úlohy spojené s umiestnením vyhnaných Nemcov zo štátov strednej a východnej Európy, nemali v prvom povojnovom decéniu dostatočne priťahujúci charakter, a preto vystupovali spočiatku len ako tranzitné územia. Faktory priťahovania začali prevažovať až s rastúcou hospodárskou výkonnosťou a jasným zahraničnopolitickým smerovaním oboch nemecky hovoriacich štátov.

Na emigráciu Čechov a Slovákov počas studenej vojny sa v tomto texte nenazera ako na makroekonomickú veličinu. Naopak, aktérom migrácie je v súlade s mikroekonomickým modelom push a pull faktorov jednotlivcov so svojimi individuálnymi motívmi. Proces rozhodovania sa neodohráva len ako porovnanie výnosov a nákladov, ale sú v ňom zahrnuté aj osobnostné vlastnosti emigranta a existujúce sprievodné prekážky, ktoré vzhľadom na svoj charakter k migrácii buď nabádajú, alebo naopak od nej odrádzajú.

⁷ Ako príklad pozri FASSMANN, Hans – MÜNZ, Rainer: European East-West Migration, 1945 – 1992. In: *International Migration Review*, 1994, Vol. 28, No. 3 (Autumn, 1994), s. 520 – 538.

⁸ EHMER, Joseph: Migration und Bevölkerung – Zur Kritik eines Erklärungsmodells. In: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 1998, Vol. XXVII., s. 5 – 29.

Migrácia je v texte definovaná ako permanentná alebo dlhodobá zmena pobytu z jedného štátu do druhého⁹, ktorá v súlade s definíciou migrácie Organizáciou spojených národov trvá minimálne jeden kalendárny rok.¹⁰ V texte sa viackrát objavujú výrazy ako utečenec, migrant alebo emigrant. Všetky tri sa používajú ako synonymá, a to aj napriek tomu, že v literatúre existujú pokusy odlišiť tieto termíny poukázaním na ohrozenie fyzickej alebo psychickej existencie v prípade migrácie utečencov. Tento prístup však nie je pravidlom pri emigrácii z Československa. Českým a slovenským emigrantom síce bol priznaný status utečenca a u viacerých utečencov bolo potvrdené reálne ohrozenie života alebo slobody vynesением rozsudku československými súdmi, ale ako viaceré štatistiky rakúskych alebo nemeckých orgánov ukazujú (predstavené nižšie), skutočné dôvody odchodu z krajiny mali často ekonomický alebo iný (záujem vycestovať bez konkrétneho zdôvodnenia) charakter.¹¹

Migrácia v teoretickom ponímaní

Aj keď v súvislosti s interdisciplinárnou povahou výskumu medzinárodnej migrácie vznikli od druhej polovice 20. storočia viaceré teoretické koncepty¹², využiť niektorý z existujúcich prístupov pri skúmaní motívov utečencov z nedemokratických štátov do demokratických nie je jednoduché. Práve okolnosti spojené s migráciou utečencov dokážu klasické teoretické prístupy spochybniť. V tzv. klasických teóriách migrácie, ktoré vznikali ešte v štyridsiatych rokoch 20. storočia, sa na migráciu nazeralo ako na makroekonomický agregát.¹³ Takto postavené uvažovanie bolo založené na nerovnomernom ekonomickom vývoji dvoch administratívnych jednotiek, t. j. regiónov alebo štátov, ktorých dôsledkom je mobilita pracovnej sily. Rozhodujúcim podnetom pre migráciu bol rozdiel vo výške mzdového ohodnotenia a šance presadiť sa na trhu práce. Rozdiel $A(W) > B(W)$ ¹⁴ bol tak v tomto koncepte dôležitým predpokladom vzniku migrácie, pretože ak $A(W) = B(W)$, k migrácii nemalo dochádzať.

V povojnovom období, kedy nielen v Československu dochádzalo k útekom z krajiny aj pre predchádzajúce politické angažovanie, je v súlade s princípmi klasických teoretických prístupov vo vedeckom diskurze predstavený tzv. gravitačný model. Koncept odvodený od Newtonovho zákona gravitácie vychádzal z fyzikálnych zákonov predpokladajúcich dosah vzdialenosti medzi dvomi krajinami na objem migrujúceho obyvateľstva. Inak vyjadrené, čím je vzdialenosť medzi štátom A a B väčšia, o to menšia je migrácia medzi nimi. K popredným autorom tohto smeru patrili americký lingvista George Kingsley Zipf. Zipf skúmaním vzťahu medzi 29 náhodne vybranými americkými mestami s počtom obyvateľov nad 100 000 a predanými lístkami na prepravu medzi nimi prišiel k záveru, že čím sú mestá väčšie a je medzi nimi kratšia vzdialenosť,

⁹ Pozri aj WOOD, William B.: Forced Migration: Local Conflicts and International Dilemmas. In: *Annals of the Association of American Geographers*, 1994, Vol. 84, No. 4 (december 1994), s. 607 – 634.

¹⁰ Pozri OSN. Convention relating to the Status of Refugees. [online]. New York, 1951, Dostupné na internete: <http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/o_c_ref.htm>

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BM1.Inneres 04/13, Karton 9, Neuflüchtlingsproblem in Österreich.

¹² Podrobnejšie pozri ŠTEFANČÍK, Radoslav: Ekonomické a sociálne príčiny medzinárodnej migrácie v teoretickej reflexii. In: *Slovenská politologická revue*, 2010, roč. X., No. 4, s. 51 – 72.

¹³ Pozri HAUG, Sonja: Klassische und neuere Theorien der Migration. *Working Papers Nr. 30*. Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, 2000, s. 1.

¹⁴ W – Wage – mzda.

o to intenzívnejšie podliehajú obyvatelia migračným pohybom. Teda $P1 \times P2 / D$, pričom hodnota $P1$ a $P2$ vyjadruje počet obyvateľov skúmaného mesta a D najkratšiu prepravnú vzdialenosť medzi nimi.¹⁵

Problém však je, že teoretické prístupy vznikajú vždy v určitom časovom období a za konkrétnych socioekonomických podmienok, preto možno vysloviť domnienku, že ich platnosť nie je absolútna a trvalá. Koncept založený na hypotéze, že vzdialenosť medzi regiónmi a štátmi bude zohrávať najdôležitejšiu úlohu pri výbere krajiny pôvodu, je možné spochybniť poukázaním na výdobytky technickej a technologickej revolúcie, ktoré umožnili prekonávať veľké vzdialenosti v pomerne krátkom čase, a to za cenu dostupnú aj pre príslušníkov nižších sociálnych vrstiev. Slabou stránkou tejto teórie je, že nezahŕňa politické a ekonomické podmienky v krajine pôvodu a prekážky, ktoré musia migranti pri migrácii medzi štátom A a B prekonávať. Je teda postavená na predpoklade existencie ideálnych podmienok, ktoré sa v reálnych podmienkach nevyskytujú. Aj nemecký sociológ Petrus Han spochybňuje platnosť gravitačných modelov. Príťažlivosť cieľovej krajiny vidí skôr v politických a legislatívnych podmienkach cieľovej krajiny než v geografickej vzdialenosti.¹⁶ Z predpokladu, že politické podmienky patria medzi rozhodujúce faktory migrácie, teda vychádzame aj pri charakterizovaní migrantov z Československa v období studenej vojny.

Hoci po predstavení gravitačného modelu vzniklo niekoľko ďalších konkurenčných pohľadov, resp. spochybňujúcich reakcií na Zipfa, mnohé z nich spadajú opäť do skupiny makroekonomických (klasických alebo neoklasických) teórií (napr. teória duálneho trhu, teória hospodárskeho rastu, teória svetových systémov). Nazerať na emigráciu Čechov a Slovákov tesne po druhej svetovej vojne, po roku 1948 alebo po roku 1968 takouto optikou by však nebolo správne z dvoch dôvodov. Prvým dôvodom je, že koncepty vysvetľujúce medzinárodnú migráciu ako makroekonomický agregát predpokladajú slobodný pohyb obyvateľstva bez obmedzujúcich hraničných kontrol, ktorý však v podmienkach Československa po roku 1948 neexistoval. Aj podľa Aristide R. Zolberg je „pomerne pozoruhodné, že klasické teórie migrácie ignorovali hranice a ich vplyv“.¹⁷ Druhý, oveľa vážnejší dôvod spochybnenia ekonomických teórií pri definovaní migrácie českých a slovenských migrantov v období studenej vojny sú osobnostné charakteristiky utečenca a schopnosť prispôbiť sa zmeneným životným podmienkam v nedemokratickom štáte, s ktorými makroekonomické koncepty nepočítali. V tejto súvislosti sa dokonca objavuje termín vnútornej emigrácie ako vyjadrenie ústupu z verejného života a tichý odpor voči existujúcemu režimu, ale bez odchodu za hranice štátu.

Makroekonomické teórie migrácie nedokážu vysvetliť, prečo v niektorých prípadoch k migrácii nedochádza, hoci existuje markantný rozdiel v úrovni odmeňovania zamestnancov v jednej a druhej krajine. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia boli preto tieto teórie podrobené výraznej kritike. Na migráciu sa prestalo nazerať výlučne cez makroekonomické veličiny, naopak, do popredia sa začal dostávať človek. Migrácia sa tak definovala ako rozhodnutie racionálne uva-

¹⁵ Pozri ZIPF, George K.: $P1 \times P2/D$ Hypothesis: On the Intercity Movement of Persons. In: *American Sociological Review*, 1946, Vol. 11, Issue 6, s. 677 – 686.

¹⁶ Pozri HAN, Petrus: *Soziologie der Migration: Erklärungsmodelle, Fakten, politische Konsequenzen, Perspektiven*. Stuttgart : Lucius & Lucius, 2005, s. 15.

¹⁷ Pozri ZOLBERG, R. Aristide: The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. In: *International Migration Review*, 1989, Vol. 23, No. 3, (Autumn, 1989), s. 403 – 430.

žujúceho jednotlivca.¹⁸ K popredným modelom, ktoré pri vysvetlení migrácie počítajú aj s jednotlivcom ako s hlavným aktérom rozhodovania, patrí push a pull model, alebo model faktorov vytlačania a priťahovania. Hoci je ľahko aplikovateľný pri znázornení príčin migrácie, kritici mu vyčítajú zlyhávajúce v momente, ak migračné procesy naďalej pretrvávajú, hoci pôvodné motívy migrácie už zanikli.¹⁹ V takomto prípade je však potrebné vnímať tento model ako celok. Jeden faktor priťahovania môže byť totiž nahradený iným. Napríklad po systémovej zmene v roku 1989 obyvatelia Československa naďalej žiadali v Spolkovej republike Nemecko o azyl, hoci reálne dôvody obávať sa prenasledovania pre príslušnosť k názorovej skupine už neexistovali. V roku 1992 počet žiadostí o azyl v SRN dokonca presiahol počet žiadostí podaných v ktoromkoľvek kalendárnom roku sedemdesiatych a osemdesiatych rokov.²⁰ To znamená, že pull faktory ekonomicky silného a politicky demokratického štátu boli naďalej prítomné, ale v krajine pôvodu boli politické push faktory nahradené kategóriou ekonomických faktorov, hoci až do vzniku Slovenskej republiky v roku 1993 bol prítomný aj dovtedy tradičný spôsob emigrácie založený na azylovom konaní.

S push a pull modelom na úrovni individuálneho rozhodovania je spojené predovšetkým meno amerického autora Everetta S. Leea.²¹ Podľa Leea faktory priťahovania vznikajú v cieľových krajinách tak, že ponúkajú príslušníkom iných štátov alebo celej spoločnosti niečo (statky, služby, bezpečnosť, slobodu), čo sa v krajine pôvodu nenachádza, resp. nachádza sa to v obmedzenej miere. Naopak, faktory vytlačania vznikajú v krajinách pôvodu. Ide o faktory, ktoré bránia jednotlivcom naplňať ich spoločenské, ako aj individuálne očakávania, napr. nízke mzdy, etnické napätie, vojenské konflikty, prírodné katastrofy, nedemokratický režim. K migrácii dochádza vtedy, pokiaľ existujú nielen faktory vytlačania, ale aj faktory priťahovania, to znamená, že v niektorých krajinách sa vytvárajú výhodné podmienky na ľudskú existenciu a naopak, niektoré krajiny produkujú tlaky, ktoré vytlačajú obyvateľstvo z vlastného teritória. Problémom však je nerovnováha v poznaní oboch typov faktorov. Zatiaľ čo o faktoroch vytlačania je potenciálny migrant dostatočne informovaný, faktory priťahovania nemusia byť dostatočne známe.

Presná hranica medzi faktormi priťahovania a faktormi vytlačania je identifikovateľná len veľmi ťažko, aby však k migrácii dochádzalo, musia existovať obe skupiny. Ak sú k dispozícii push faktory, ale neexistujú pull faktory, k migrácii nedochádza. Faktory vytlačania zohrávajú rozhodujúcu úlohu prevažne pri migrácii z dôvodu vojnových konfliktov alebo ťažkých a zdĺhavých hospodárskych kríz. Niektoré môžu na ľudí pôsobiť rovnako, niektoré môžu vyvolávať u rôznych ľudí rozličné reakcie.²² Znamená to, že pri výbere cieľovej krajiny zohrávajú dôležitú úlohu aj osobné preferencie emigrantov. Ochota zotrvať v cieľovej krajine môže byť napríklad intenzívnejšia u ľudí ovládajúcich jazyk domácej spoločnosti ako u ľudí bez jazykových znalostí. Prípadne, pre rodiny s deťmi sa javí atraktívnejšia krajina s dobrým vzdelávacím systémom ako pre bezdetné rodiny.

¹⁸ Pozri HAN, Petrus: *Soziologie der Migration*, ref. 14.

¹⁹ Pozri CASTLES, Stephen – MILLER, Mark J.: *The Age Of Migration – International Population Movements in the Modern World*. New York : The Guilford Press, 1993, s. 20.

²⁰ Zdroj Bundesamt für Migration und Flüchtlinge.

²¹ Pozri LEE, Everett S.: Eine Theorie der Wanderung. In: SZÉLL, György (ed.): *Regionale Mobilität*. Mnichov : Nymphenburger Verlagsanstalt, 1972, s. 115 – 129.

²² Pozri tamže, s. 115 – 129.

Podľa Leea, okrem faktorov priťahovania a vytlačania zohrávajú v tomto koncepte dôležitú úlohu tzv. intervenujúce prekážky (*intervening obstacles*) a osobnostné faktory (*personal factors*).²³ Obe skupiny faktorov môžu byť od seba vzájomne závislé, najmä ak je prekážkou fyzická vzdialenosť alebo konkrétna hraničná bariéra (ostnatý drôt, tehlový múr, pohraničná stráž s príkazom strieľať, minové polia). Je pochopiteľné, že starší ľudia, ženy alebo deti reagujú na fyzické prekážky inak ako zdraví muži. Dôležité intervenujúce prekážky emigrácie z nedemokratického štátu do demokratického mali počas studenej vojny legislatívnu podobu (vízová politika, vycestovacie doložky, predpoklad zabavenia majetku v prípade emigrácie, odmietnutie zľúčiť emigrovaných rodičov s deťmi, ktoré ostali v krajine pôvodu, prípadne zákaz vrátiť sa späť do vlasti napríklad z vážnych rodinných dôvodov, prípadne zatknutie a uväznenie pri návrate) alebo existovali v podobe represívnej činnosti silových zložiek štátu, vrátane bezpečnostných informačných služieb. K osobnostným faktorom patria vek, pohlavie, ale rovnako aj schopnosť reagovať na stresové situácie, akou je napríklad strach z odhalenia hraničnou políciou pri nelegálnom prekračovaní hraníc. Do skupiny osobnostných faktorov patria aj povahové črty človeka a emócie. Očakáva sa, že človek so silným putom na svoju rodinu, na prostredie, v ktorom vyrastal a momentálne býva, reaguje na myšlienku definitívneho odchodu inak, ako jednotlivec bez konkrétnych citových väzieb na svoje okolie.

Práve zahrnutie osobnostných faktorov do uvažovania o príčinách migrácie spochybňuje makroekonomické teórie. V nich totiž človek vystupuje ako racionálny jedinec porovnávajúci výšku mzdy v jednej alebo druhej krajine, prípadne možnosť uplatniť sa na trhu práce, aj keď nie na úrovni dosiahnutého vzdelania. Naopak, Leea model faktorov priťahovania a vytlačania predpokladá aj existenciu iracionálneho konania migrantov s viacerými alternatívami reagovania na rozmanité životné situácie. Z tohto dôvodu je vhodné použiť tento rámec pri vysvetlení príčin a sprievodných prekážok emigrácií z Československa v období studenej vojny.

Push faktory v kontexte emigrácie z Československa

Určiť presné počty emigrantov z Československa v období studenej vojny nie je jednoduché. Čísla sa líšia v závislosti od pohľadov jednotlivých historikov, dokonca nie sú jednotné ani pri odhadovaní čísiel za jednotlivé obdobia konfliktu medzi Východom a Západom. Zatiaľ čo československé orgány hovorili o cca 25 000 utečencoch v prvých troch rokoch po nástupe komunistickej vlády, Libuše Paukertová uvádza až cca 250 000 osôb, ktoré mali krajinu opustiť do konca päťdesiatych rokov.²⁴ Podľa Z. R. Nešpora sú obe čísla prehnané, Nešpor skôr odporúča držať sa hranice cca 60 000 utečencov do roku 1968.²⁵ Paukertovej odhady však nemusia byť úplne mimo reality, pokiaľ do emigrácie z Československa zahrnieme aj legálne vysťahovanie (*Aussiedlung*) zvyšku sudetských Nemcov. Len do Nemecka sa medzi rokmi 1950 a 1979 vysťahovalo viac ako 87 000 československých občanov nemeckej národnosti. K nim je potrebné pripočítať ďalších

²³ Pozri tamže, s. 118.

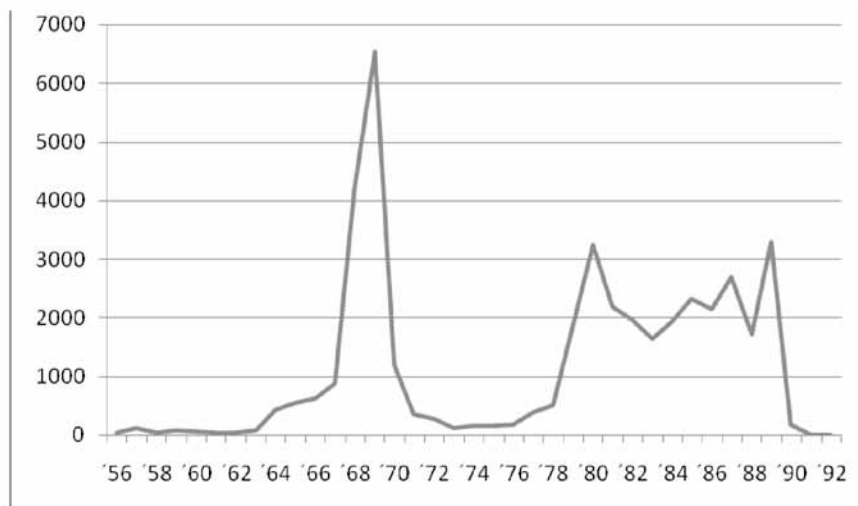
²⁴ Pozri PAUKERTOVÁ, Libuše: Několik základních údajů o odchodech z Československa 1948 – 1991. In: HRUBÝ, Karel – BROUČEK, Stanislav (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Praha : Karolinum, 2002, s. 25 – 31, tu s. 27.

²⁵ Pozri NEŠPOR, Zdeněk, R.: *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 42.

sudetských alebo karpatských Nemcov, ktorí do Nemecka odišli ako turisti bez povolenia česko-slovenských orgánov na trvalé vysťahovanie.²⁶

Vzhľadom na to, aké faktory vytláčania politickej povahy v jednotlivom období studenej vojny pôsobili, sa pri typológii emigrácie stretneme v literatúre spravidla s tromi emigračnými vlnami.²⁷ Prvú skupinu tvoria emigranti po roku 1945, kedy dochádzalo k emigrácii prevažne osôb spojených s režimom Slovenskej republiky 1939 – 1945. Z českej časti obnoveného štátu emigrovali v tomto období hlavne predstavitelia politických strán, ktoré neboli po roku 1945 obnovené. Do skupiny českých emigrantov rovnako patrili kritici prezidenta Beneša. Druhá emigračná vlna nasleduje po uchopení moci komunistami vo februári 1948 a tretia po obsadení Československa vojskami piatich štátov Varšavskej zmluvy v auguste 1968. V emigrácii dochádzalo aj v priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov, ale počet utečencov opúšťajúcich Československo počas jedného roka nedosahoval nárazovo také vysoké čísla ako po roku 1968, hoci počet emigrantov sa postupne až do roku 1989 zvyšoval (pozri graf 1 na príklade počtu utečencov z ČSSR do Rakúska).

Graf 1: Prílev utečencov z Československa do Rakúska medzi rokmi 1956 – 1992

Zdroj: Österreichisches Statistisches Zentralamt nach Bundesministerium für Inneres.

²⁶ Zdroj Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg, zložka T540, Information Landesverband BdV Bayern, Nr. 8. 9. 1979.

²⁷ Hoci českí historici pomerne často nazývajú tret'ou vlnou celú povojnovú emigráciu, pričom do prvej a druhej vlny radia emigrantov emigrácie v kontexte oboch svetových vojen. Pozri napr. SLÁDEČEK, Zdeněk: *Struktur und Programm des tschechischen und slowakischen Exils*. Mnichov : Fides-Verlagsgesellschaft, 1976.

Napriek tomu, že väčšina českých a slovenských emigrantov získala v západných krajinách Európy status politických utečencov, aktérov všetkých troch emigračných vĺn podnietili k emigrácii aj iné než politické push faktory. Politické elity prvej Slovenskej republiky alebo prvých troch povojnových rokov obnoveného Československa, t. j. ľudia, ktorí mali skutočný dôvod obávať sa o svoj život, prípadne o slobodu pre svoju predchádzajúcu verejnú činnosť, tvorili len časť českých a slovenských utečencov. Štatistika bavorského utečeneckého tábora Valka z roku 1953 ukazuje, že výraznú väčšinu obyvateľov tábora pôvodom z Československa tvorili z hľadiska profesie robotníci (resp. automechanici, elektromontéri, baníci, mechanici, lesní robotníci) a poľnohospodári, ale len nepatrný počet utečencov tvorili úradníci alebo technici.²⁸ Podobné zloženie utečencov bolo aj v iných táboroch. Podľa Rolanda J. Hoffmanna až 80 % utečencov s prechodným pobytom v tábore Burg boli profesiou robotníci.²⁹ V Regensburgu mali robotníci tvoriť minimálne dve tretiny obyvateľov.³⁰ Nemožno samozrejme vylúčiť, že časť z nich bola k úteku motivovaná politicky, ale rovnako je potrebné predpokladať, že mnohí utečenci opustili republiku pre zlé ekonomické podmienky v Československu. Túto domnienku potvrdzujú aj štatistiky rakúskych orgánov v troch letných mesiacoch 1956, podľa ktorých len u 35 % zo všetkých československých utečencov boli dôvodom na opustenie republiky politické okolnosti (pozri tabuľka 2). Početnú skupinu tvorili ekonomickí migranti, ľudia odmietajúci slúžiť v československej armáde alebo ľudia so záujmom o trvalé vysťahovanie do iného štátu. Na príklade Maďarska je tento faktor dokonca očividnejší než v prípade československých občanov. Ako vyplýva z tabuľky 2, niekoľko týždňov pred maďarským povstaním 1956 prevažovali u obyvateľov Maďarska v prvom rade ekonomické dôvody emigrácie.

Tabuľka 2: Dôvody utečencov z Juhoslávie, Maďarska a Československa medzi júlom a septembrom 1956 (v percentách)

Dôvod/štát	Juhoslávia	Maďarsko	ČSR
Politické prenasledovanie	15,5	12	35
Ekonomické problémy	49,5	71,5	35
Dezertéri	2	1,5	7
Branci	2	1,5	-
Rodina v Rakúsku	1,5	1	-
Záujem o vysťahovanie do iných krajín	27	10	18
Rodinné nezhody	0,5	1	-
Iné dôvody	2	1,5	5

Zdroj: Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BM1.Inneres 04/13, Karton 9, Neuflüchtlingsproblem in Österreich.

²⁸ Zdroj Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg, zložka T540.

²⁹ HOFFMANN, Roland J.: *Die Anfänge der Emigration aus der Tschechoslowakei 1948*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996, s. 98.

³⁰ Pozri HRUBÝ, Petr: *Rozchod 1948: rozhovory s českými poúnorovými exulanty*. Praha : Univerzita Karlova, 2006, s. 14.

V dokumentoch rakúskeho ministerstva vnútra sa objavoval aj doteraz neuvedený typ utečencov zo štátov pod vplyvom Sovietskeho zväzu. Išlo prevažne o mladých ľudí, ktorí sa pokúšali uplatniť v inom štáte alebo spočiatku prostredníctvom IRO (International Refugee Organisation), neskôr prostredníctvom rakúskych úradov, alebo jednoducho z túžby po dobrodružstve hľadali možnosti vycestovať z Európy. Rakúske orgány sa zdráhali vracat' tento typ emigrantov späť do Československa, pretože vo vlasti boli pre nelegálne prekročenie hraníc vystavení trestnému stíhaniu.³¹ V neposlednom rade netreba zabúdať na utečencov, ktorých hlavným dôvodom opustenia Československa bola trestná činnosť a snaha vyhnúť sa trestnému stíhaniu. Práve táto skupina ľudí bola popri kritike činnosti politických emigrantov dôležitým cieľom záujmu komunistických žurnalistov na vystupňovanie negatívnej propagandy.

Pull faktory v kontexte emigrácie z Československa

Vzhľadom na hraničnú polohu Rakúska a Nemecka boli obe krajiny prvým priestorom mimo vplyvu československých orgánov a bez vplyvu Sovietskeho zväzu. Obe krajiny však v prvých povojnových rokoch neponúkali dostatok faktorov s priťahujúcim efektom. Rakúsko aj Nemecko boli využívané najmä ako tranzitné územia, a to z niekoľkých dôvodov. Prvým dôvodom boli geopolitické súvislosti v prvom povojnovom decéni. Nemecko do roku 1949 a Rakúsko až do roku 1955 boli pod vplyvom okupačných orgánov víťazných mocností. Ako útočisko pri úteku z Československa bola bezprostredne po roku 1948 uprednostňovaná predovšetkým americká okupačná zóna v Bavorsku a Hornom Rakúsku južne od Dunaja a západne od Ennsu, Salzburgu a časť Viedne. Emigrácia zo Slovenska cez Rakúsko bola pre emigrantov nebezpečná vzhľadom na hraničnú pozíciu sovietskej okupačnej zóny, ktorá zahŕňala susedné Dolné Rakúsko a časť Horného Rakúska, Burgenland a podobne ako ostatné víťazné mocnosti aj časť Viedne. Pobyt vo Viedni bol navyše riskantný pre početné úspešné i neúspešné pokusy československých orgánov o únos politicky aktívnych emigrantov.³²

Druhým dôvodom slabého pôsobenia faktorov prisťahovania, ktoré sa však dotýkalo najmä povojnového Nemecka, bola čerstvá skúsenosť vyhnaní sudetských Nemcov z Československa. Najmä utečenci českej národnosti boli v Nemecku neoblúbenou skupinou emigrantov, čo sa prejavovalo hlavne v prostredí, kde mali príležitosť stretnúť sa so svojimi bývalými spoluobčanmi. Aj podľa výpovede jedného z obyvateľov tábora vo Valke *„českí emigranti sa stretávali s nepriazňou nemeckých úradov, s nevraživosťou protibenešovskej emigrácie, s vysídlenými Nemcami zo Sudiet, dochádzalo dokonca k zrážkam a fyzickému napadnutiu.“*³³ Historická skúsenosť Nemcov, Čechov a Slovákov, vychádzajúca z vyhnaní nemeckej menšiny, je tak považovaná za dôležitý faktor, ktorý v prvých rokoch u emigrantov z Československa redukoval atraktivnosť Nemecka ako cieľovej krajiny emigrácie. Vyostrené vzťahy medzi vyhnanými sudetskými Nemcami na jednej strane a Čechmi a Slovákami na strane druhej sa darilo tlmieť najmä prebratím zodpovednosti amerických okupačných orgánov za utečencov zo strednej a východnej Európy.

³¹ Zdroj Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BM1.Inneres 04/13, Karton 5, Bundesministerium für Inneres. Stellungnahme des Bundesministeriums für Inneres zu dem Konventionsentwurf des Economic and Social Councils der Vereinten Nationen über den Status der Flüchtlinge.

³² Pozri napr. VICEN, Jozef: *Vo víre rokov 1938 – 1988*. Bratislava : Lúč, 1999.

³³ Pozri HRUBÝ, P.: *Rozchod 1948*, c. d., s. 14.

V prvých povojnových rokoch bola starostlivosť o emigrantov z Československa zverená do rúk Medzinárodnej organizácie pre utečencov (IRO). Hoci sa IRO po vojne transformovala z UNRRA (United Nation Relief and Rehabilitation Agency) ako organizácia poskytujúca pomoc najmä tzv. displaced persons, t. j. ľuďom, ktorí sa kvôli vojnovým udalostiam ocitli mimo územia svojho štátu (napr. väzni v koncentračných táboroch alebo nútení zahraniční pracovníci v tretej ríši), po roku 1948 pomáhala aktívne aj utečencom z komunistického Československa. Aj keď sa utečenecké tábory nachádzali aj v iných okupačných zónach, zodpovednosť za českých a slovenských utečencov prebrali hlavne USA, keďže americká zóna (rakúska i nemecká) priamo hraničila s Československom.

Tretím rozhodujúcim dôvodom slabého vplyvu faktorov priťahovania bola hospodárska a sociálna situácia oboch štátov. Rakúske a nemecké úrady museli riešiť zlú ekonomickú a sociálnu situáciu nielen vlastných občanov, ale rovnako viac ako deviatich miliónov vyhnaných Nemcov zo štátov strednej a východnej Európy. V takýchto podmienkach nazerali miestne úrady na niektoré skupiny československých utečencov s mimoriadne otvorenou nedôverou. Svedčí o tom napríklad správa Krajinského úradu v Salzburgu z 2. júna 1950. Rakúske úrady v nej informujú o emigrácii 30 Rómov (v správe Cigáni), ktorí prekročili česko-rakúske hranice pri Českých Valeniciach a prostredníctvom IRO sa pokúsili dostať ďalej na západ. Podľa správy boli Rómovia nútení emigrovať z Československa pre prenasledovanie. Zodpovedný rakúsky úradník označil imigráciu týchto osôb za nežiaducu a vysvetlil záujem „za každých okolností dostať skupinu Cigánov z územia mesta“. Úradník ďalej vysvetlil, prečo boli Rómovia „po zohľadnení oprávnených obáv, ktoré boli vyjadrené bezpečnostnými orgánmi v prípade zotrvania tejto pochybnej skupiny Cigánov v meste a skutočnosti, že požadovaný dozor nad imigrovanými Cigánmi je veľmi ťažké a problematické zrealizovať“, presunutí do iného utečeneckého tábora.³⁴

Intervenujúce prekážky emigrácie

Skúmanie prekážok migrácie závisí od toho, na ktorú skupinu prekážajúcich okolností upriamime pozornosť. Prekážky totiž nemali podobu len prekonávania geografickej vzdialenosti medzi štátom A a štátom B, medzi ktorými sa nachádzali rôzne ďalšie fyzické bariéry v podobe ostnatého drôtu alebo hraničnej polície s povelením strieľať na utečencov. Fyzické prekážky boli počas komunistického režimu kombinované celým radom legislatívnych alebo byrokratických bariér, ktorých intenzita sa líšila v závislosti od miery rigidnosti režimu. Zatiaľ čo pred rokom 1948 sa nelegálne prechody cez hranice postihovali len ako priestupok podľa zákona o vystaňovalectve z roku 1922, po uchopení moci komunistami vo februári 1948 sa prekážky premietli do sprísnenej legislatívy. Od tohto roku bolo v Československu neoprávnené opustenie republiky považované za trestný čin, kedy do „Zákona na ochranu ľudovo-demokratickej republiky“ č. 231 bolo v Hlave IV (*Trestné činy proti medzinárodným vzťahom*) zahrnuté aj ustanovenie paragrafu 40 pod názvom: *Neoprávnené opustenie republiky a neuposlušnosť výzvy na návrat*.³⁵ V súlade so znením uvedeného paragrafu mohol byť československý občan, ktorý „v úmysle poškodiť

³⁴ Zdroj Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BM1.Inneres 04/13, Karton 152, Bundesministerium für Inneres, Flucht von 30 Zigeunern aus der CSR nach Salzburg (83.675 – 12U/50).

³⁵ Zákon č. 231 ze dne 16. října 1948 na ochranu lidově demokratické republiky. Sbírka zákonů republiky Československé. Ročník 1948. Archiv Ústavu pro studium totalitních režimů.

*záujem republiky opustil neoprávnene jej územie, alebo v rovnakom úmysle neposlúchol výzvu úradov, aby sa v určenej lehote vrátil, potrestaný trestom odňatia slobody v trvaní jedného roku až päť rokov.*³⁶ Zákon zároveň vylúčil podmienený odklad. Okrem úmyslu neoprávneného opustenia republiky sa vyžadoval aj úmysel poškodiť záujem republiky. Obsah a rozsah pojmu „záujem republiky“ však legislatívna norma bližšie neupravovala. Naopak, zákon bol postavený v zmysle možnosti jeho voľnej interpretácie tak, že stačilo uviesť, že emigrant sa podieľal na poškodzovaní akéhokoľvek štátneho záujmu. Poškodzovaním záujmu republiky v cudzine bolo podľa paragrafu 41 toho istého zákona napríklad „rozširovanie nepravdivých správ o politických, bezpečnostných, hospodárskych, sociálnych alebo právnych pomeroch v republike“. Poškodenie záujmu republiky sa však mohlo prejavovať napríklad aj vo zvýšenom nedostatku pracovných síl.³⁷ Takto nastavená norma predpokladala, že utečenec v emigrácii spolupracoval so západnými orgánmi v neprospech Československa, prípadne sa priamo zapojil do spolupráce s bezpečnostnými informačnými službami štátov patriacich do západného bloku. Trestný zákon z roku 1950 v paragrafe 95³⁸ vypustil uvedený dvojité úmysel a vymedzil skutkovú podstatu trestného činu opustenia republiky tak, že sa ho dopustil ten, kto bez povolenia opustil Československo, resp. ostal dlhší čas bez povolenia na území iného štátu. Podmienka zámeru poškodiť záujem republiky sa už nevyžadovala, ale trestná sadzba ostala rovnako pri absencii možnosti na podmienené prepustenie. Norma rovnako definovala ohrozovanie záujmov republiky, ak emigranti rozširovali „nepravdivé informácie o pomeroch v republike“, pričom neumožňovala uloženie podmieneného trestu.³⁹ Novelizáciou v roku 1956 zaviedla trest nielen pre toho, kto štát opustil, ale rovnako pre toho, kto neoprávnene do štátu vnikol. Táto úprava zvýšila trestnosť osôb organizujúcich ilegálne prechody hraníc, rovnako umožnila uloženie trestu prepadnutím majetku osobám, ktoré opustili Československo „z nepriateľstva k republike“.

Keďže režim predpokladal vyššiu pravdepodobnosť úteku v prípade pobytu na území iného štátu, s celým radom komplikovaných byrokratických prekážok bolo spojené aj legálne vycesťovanie. A to nielen do západoeurópskych štátov, ale rovnako do tzv. spriatelnených krajín. S cieľom eliminovať počet ľudí prekračujúcich hranice režim už vo februári 1948 zrušil platnosť všetkých cestovných dokladov. Zákom č. 53/1949 o cestovných pasoch v paragrafe 3 zakotvil možnosť odmietnuť vydať pas, prípadne pozastaviť jeho platnosť, ak by osoby mohli ohroziť verejné záujmy, alebo ak by ohrozili bezpečnosť štátu. Zmeny dovtedy platného pasového zákona z roku 1928 boli v dôvodovej správe k novej právnej úprave odôvodnené okrem iného aj zámerom stanoviť, že „na vydanie pasu nie je právny nárok“ a jeho platnosť možno obmedziť alebo úplne zrušiť, pričom vydávanie pasu sa malo riadiť „voľnou úvahou.“⁴⁰ Neskoršie prijaté úpravy pohyb cez hranice ešte viac obmedzovali. Zákon z roku 1965 v paragrafe 2 predpokladal odopretie pasu nielen osobám v trestnom konaní, ale aj osobám, ktorých „cesta do cudziny by nebola v súlade so štátnymi záujmami“, alebo ktorí by „pri pobyte v cudzine svojím konaním poškodili dobré meno Československej socialistickej republiky“.

³⁶ Pozri tamže.

³⁷ Pozri RYCHETSKÝ, Pavol: Prostor k pobytu vymezený zákonem. In: *Listy*, č. 15/69, 17. apríla 1969. Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg, zložka T540.

³⁸ Pozri vládny návrh trestného zákona z roku 1950. Digitální parlamentní knihovna.

³⁹ Pozri tamže.

⁴⁰ Pozri vládny návrh zákona o cestovných pasoch z roku 1949. Digitální parlamentní knihovna.

Politika zadržiavania občanov na území štátu, prípadne na území „spriatelených ľudovodemokratických republík, sa okrem nástrojov pasovej politiky uskutočňovala ďalšími byrokratickými nástrojmi. Okrem cestovného dokladu bolo na vycestovanie potrebné disponovať vycestovacou doložkou, devízovým príslubom, prípadne bol potrebný súhlas zamestnávateľa alebo úradníka na miestnom úrade. Vydanie vycestovacej doložky uľahčovalo, ak jeden blízky príbuzný do zahraničia necestoval. Vydávanie cestovných dokladov tak bolo pod kontrolou Štátnej tajnej bezpečnosti, pričom v súlade s platnými právnymi predpismi sa zodpovedné úrady pri udeľovaní povolení na vycestovanie do štátov s demokratickou formou vlády riadili podľa zákona č. 102/1971 Zb. o štátnom a hospodárskom tajomstve⁴¹ aj odporúčaniami zamestnávateľov osôb, ktoré žiadali o vycestovanie do zahraničia. Podľa tohto zákona (paragraf 14) musel každý po návrate nahlásiť úradom, ak nadviazal súkromný styk s organizáciou iného štátu, medzinárodnou organizáciou alebo len fyzickou osobou, a pritom na takýto kontakt nemal povolenie zamestnávateľskej organizácie. Po návrate zo zahraničia tak mohla polícia vyžadovať informácie o pobyte občana v zahraničí, o osobách, s ktorými sa tam stretával, prípadne mu mohla Štátna tajná bezpečnosť ponúknuť spoluprácu. V prípade odmietnutia spolupráce hrozil reálne postihy v podobe odmietnutia ďalšej žiadosti o udelenie vycestovacej doložky.

Propaganda

Okrem nástrojov pasovej politiky režim na eliminovanie pokusov opustiť republiku intenzívne využíval prostriedky masovej komunikácie. Monopol komunikačných prostriedkov a s ním spojená propaganda a cenzúra sú v teoretických prístupoch totalitných režimov považované za ich hlavné charakteristické znaky.⁴² V totalitných režimoch je propaganda založená na princípoch jedinej prípustnej ideológie, ktorá je podľa klasikov výskumu totalitarizmu Friedricha a Brzezińskiego postavená na odmietaní konkurujúceho spoločenského poriadku s vlastnou víziou o lepšom usporiadaní sveta. Aj podľa nemeckej autorky Hannah Arendt bola propaganda dôležitým faktorom totalitného režimu, pričom za jej rozhodujúci nástroj považovala indoktrináciu. Cieľom tohto permanentného presvedčovania bolo dosiahnuť stav, v ktorom by ľudia mysleli a konali už samostatne, a to presne v súlade s vôľou totalitných vládcov.⁴³ Zámerom politickej komunikácie bolo vyvolať strach. V kontexte migrácie a propagandy mal byť strach obyvateľov reakciou permanentného a intenzívneho negatívneho vykresľovania hospodárskych a sociálnych pomerov v oboch západoeurópskych štátoch, ale predovšetkým vykresľovaním zlých podmienok na život v utečeneckých táboroch (najmä v rakúskom tábore Traiskirchen a bavorskom tábore Valka, a po jeho zrušení aj v tábore Zirndorf). Frekventovaným nástrojom propagandy boli tzv. navrátilci, z ktorých však mnohí pôsobili v Nemecku alebo Rakúsku v pozícii agentov československej Štátnej tajnej bezpečnosti. Podľa subjektívneho vyjadrenia norimberského policajného prezidenta Lea Stahla z augusta 1952 štvrtina všetkých ilegálnych utečencov z Československa ohrozovala vnútornú bezpečnosť Spolkovej republiky Nemecko, pretože malo ísť o agentov

⁴¹ Zákon č. 102/1971 Zb. o štátnom a hospodárskom tajomstve.

⁴² Pozri FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZIŃSKI, Zbigniew: Die allgemeinen Merkmale der totalitären Diktatur. In: JESSE, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 1999.

⁴³ Pozri ARENDT, Hannah: *Původ totalitarismu I. - III.* Praha : OIKOYMENH, 1996.

v službách komunistickej bezpečnostnej služby. Aj z tohto dôvodu požadovala nemecká polícia dôkladnejšie previerky československých utečencov.⁴⁴

V kontexte emigrácie ako témy československej komunistickej propagandy je potrebné zdôrazniť, že eliminovať počet ľudí opúšťajúcich republiku patrilo k prioritným úlohám komunistickej strany a jej nástroja Štátnej tajnej bezpečnosti. Emigrácia totiž nebola považovaná za fenomén ohrozujúci ekonomický rast alebo demografický vývoj. Pre komunistický režim boli emigranti nebezpeční predovšetkým ako zdroj informácií pre západné mocnosti o pomeroch za „železnou oponou“. Z Československa totiž neodchádzali len bývalí politici a nízкокvalifikovaní pracovníci, ale rovnako aj ľudia s univerzitným vzdelaním s vedomosťami a niekedy aj informáciami, ktoré československá vláda chcela pred západnými štátmi zatajiť. Studená vojna totiž nebola len vojensko-politickou konfrontáciou. Konflikt medzi Západom a Východom sa premietal aj do iných sfér života, od politickej a vojenskej cez ideologickú, kultúrnu, športovú a rovnako aj technickú a vedeckú. Ak utečenec patril k popredným vedcom, existoval predpoklad, že si so sebou odnášal aj časť štátneho tajomstva. Z tohto dôvodu sa komunisti snažili využívať všetky možné prostriedky, aby potlačali v ľuďoch záujem emigrovať a zabránili tak prípadným únikom citlivých informácií. Preto svoju pozornosť sústredili aj do oblasti negatívnej mediálnej prezentácie Západu.

Komunistická tlač sa počas celého obdobia studenej vojny venovala emigrácii s vysokou mierou dôkladnosti. Pohľad na emigrantov plne korešpondoval s dichotomickým videním sveta v zmysle priateľ a nepriateľ, pričom emigrant bol nielen „nepriateľom“, ale aj „fašistom“, prípadne „klérofašistom“, „zradcom“, agentom CIA, „kolaborantom“, „antikomunistom“, alebo „pomáhačom reakcie“. Intenzita negatívnych prívlastkov na adresu emigrantov sa vyvíjala s mierou rigidnosti komunistického režimu, prípadne so záujmom komunistických vodcov o politickú činnosť emigrantov. Emigranti totiž vyvíjali úsilie o kontakty s politickou reprezentáciou hostiteľských štátov, čo následne mohlo ovplyvniť bilaterálne vzťahy na medzinárodnej úrovni. Úsilie očierniť emigrantov a nahnať strach domácomu obyvateľstvu stupňovala komunistická tlač najmä v období 50. rokov, pozvoľna klesala v druhej polovici 60. rokov, aby následne po roku 1970 opäť nabrala intenzitu päťdesiatych rokov.

V dobovej tlači boli emigranti znázorňovaní v závislosti od toho, do ktorej emigračnej vlny patrili. V päťdesiatych rokoch boli kritike vystavení najmä emigranti spomedzi bývalých vysokopostavených predstaviteľov režimu Slovenskej republiky 1939 – 1945 (okrem iných Karol Sidor, Ferdinand Ďurčanský), a po uchopení moci komunistami 1948 bývalí reprezentanti politických strán existujúcich v povojnovom období až do komunistického puču (okrem iných Petr Zenkl, Ferdinand Peroutka, obaja členovia Československej strany národne socialistickej, Jozef Lettrich, v povojnovom období predseda Demokratickej strany). Kritika komunistickej tlače sa na adresu oboch emigračných vln sústredila aj v súvislosti s intenzívnou politickou činnosťou slovenskej aj českej emigrácie, ktorá bola založená na myšlienkach antikomunizmu. Po roku 1968 boli stredobodom pozornosti komunistických médií českí a slovenskí utečenci, ktorí emigráciu reagovali na násilné ukončenie reformného procesu konca šesťdesiatych rokov (napr. Ota Šik – emigroval na jeseň 1968, Luděk Pachman – emigroval v roku 1972, a na kon-

⁴⁴ Pozri Sie verkaufen mit westlicher Hilfe unsere Freiheit. In: *Freie Deutsche Presse*, 9. August 1952. Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg, zložka T540.

ci sedemdesiatych rokov aj emigranti spomedzi chartistov, napr. Zdeněk Mlynář – emigroval v roku 1977).

Jeden z mimoriadne aktívnych kritikov emigrácie v radoch komunistických žurnalistov Ondrej Dányi (kritické príspevky v slovenskej tlači uverejňoval obzvlášť intenzívne aj Rudolf Nittmann) rozlišoval činnosť emigrantov v zahraničí v niekoľkých etapách. V prvom bezprostrednom období po vojne mali „klerikálni emigranti“ uskutočňovať aktivity „orientované na záchranu kapitalizmu v Československu“. V druhom období, od februárového puču 1948 do začiatku šesťdesiatych rokov, mala ich činnosť „základné črty militantného antikomunizmu, typického pre obdobie studenej vojny (...) V následnom období aktivizovala pomocou katolíckych misií klerikálnonacionalistické organizácie a podnecovala formovanie revizionistickej a klerikálnej opozície v ČSSR“. V tzv. „krízových rokoch 1968 – 1969 (...) zabezpečovala širokú medzinárodnú publicitu hanobiacich prejavov o ... dvadsaťročnej ceste budovania socializmu a nátlakových požiadaviek klerikálnych a ostatných protisocialistických síl v Československu“.⁴⁵

S takýmto členením sa stretneme vo viacerých článkoch, dokonca v mierne obmenenej podobe buď v rôznych denníkoch (českých aj slovenských), prípadne v rôznych časových odstupoch. Intenzita kritiky závisela aj od výročia nejakej udalosti (napr. v polovici marca sa stupňovala kritika slovenskej povojnovej emigrácie), v auguste rástla kritika emigrácie po roku 1968. Kritika slovenskej povojnovej emigrácie však bola predovšetkým záležitosťou slovenskej komunistickej žurnalistiky, naopak, českí novinári sa venovali najmä emigračným vlnám po roku 1948 a 1968.⁴⁶

Na vykresľovanie emigrantov ako nepriateľov režimu komunistická tlač často využívala informácie o trestných činoch, ktorých sa emigranti v cudzine dopúšťali. Bežnou súčasťou informácií z oblasti emigrácie boli správy o utečencoch, ktorí sa na Západe ocitli v sociálnej núdzi.⁴⁷ Do akej miery sú tieto články založené na pravde a či neboli len umelo vykonštruované, je vzhľadom na charakter režimu, povahu vtedajšieho novinárskeho slovníka a dôslednej cenzúry vysoko otáznne. Nie všetky sú však, odhliadnuc od slovníka typického pre komunistických žurnalistov, produktom ich antikapitalistickej fantázie. Naopak, pri porovnaní popisu udalostí v československej tlači a rovnako v západonemeckej tlači, sa objavujú aj rovnaké skutočnosti, aj keď s odlišným dôrazom na jednotlivé situačné aspekty. Na ilustráciu slúži prípad únosu lietadla ôsmimi občanmi Československa v lete 1970 na účel emigrácie do Spolkovej republiky Nemecko. Komunistická tlač priniesla informáciu o predchádzajúcej trestnej činnosti niektorých únoscov mužov, pričom niektoré ženy – priateľky únoscov vykreslila ako ženy „prostitutky“. Niektorí únoscovia mali mať dokonca „sklony k uznávaniu Hitlera.“⁴⁸ Keďže tomuto prípadu nemecká tlač venovala zvýšenú pozornosť, je zaujímavé sledovať reakcie nemeckých novinárov. Hoci spočiatku boli únoscovia zobrazovaní ako žiadatelia o azyl, ktorí túžia po slobode, postupne sa objavovali aj informácie o ich predchádzajúcej trestnej činnosti ešte na území Československa. S odstupom času nemecká tlač dokonca odcitovala slová riaditeľa utečeneckého tábora

⁴⁵ DÁNYI, Ondrej: Klerikálna emigrácia v súčasnom ideologickom boji. In: *Pravda*, 23. 6. 1981. Archív Slovenského rozhlasu, zložka: ČSFR 1.24. Emigranti do r. 1987.

⁴⁶ Pozri viac Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg, zložka T540.

⁴⁷ Pozri napr. JANOUŠKOVEC, J.: Cesty domů. In: *Tribuna*, 12/1984, s. 11; SPĚVÁK, J.: Precitla z ilúzií. O trpkých skúsenostiach emigrantov v kapitalistických štátoch. In: *Pravda*, 29. 5. 1981. Slovenský rozhlas, zložka: ČSFR 1.24. Emigranti do r. 1987.

⁴⁸ Pozri Manželské dvojice k pohledání. In: *Rudé právo*, Nr. 138, 12. 6. 1970. Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg.

v Zirndorfe, ktorý sa pohoršoval nad amorálnym správaním žien⁴⁹, ktoré na rozdiel od mužských únoscov neboli uväznené, ale len umiestnené v utečeneckom tábore.

Obzvlášť kriticky sa komunistická tlač vyjadrovala na adresu emigrantských organizácií, ktorých činnosť mala byť namierená proti vládnucemu režimu v Československu. Oficiálna propaganda našla zámienku na kritiku v rôznych aktivitách, jednou z nich mala byť podpora emigrantov „*sudetonemeckému landmannschaftu*“, ktorý chcel údajne znovuzískať české pohraničné územie susediace s Nemeckom.⁵⁰ Režim tak využíval ešte stále živé spomienky domáceho obyvateľstva na dôsledky druhej svetovej vojny. Okrem vzťahu utečencov ku katolíckej viere, spojitosti niektorých emigrantov s režimom Slovenskej republiky 1939 – 1945, otvárania citlivých tém vo vzťahu k druhej svetovej vojne, využívali komunisti na svoju propagandu aj aktivity slovenských organizácií presadzujúcich myšlienku samostatného slovenského štátu. Napr. Svetový kongres Slovákov mal podľa Germana Ustinova vykonávať „*za peníze CIA ... vztekľou kampaň proti ČSSR a jiným socialistickým zemím*“. Kongres bol vykresľovaný ako „*hlásná trouba pomluv a nestydatých, špinavých lží*“.⁵¹ Redaktor Pravdy Daniel Adrejšík prezentoval slovenskú emigráciu v podobnom duchu: „*Žijú na západe z emigrantského žoldu, ktorý dostávajú od svojich chlebobarcov zato, že im pomáhajú rozvracať naše socialistické zriadenie. Žijú stále v domnienke, že v blízkom čase vypukne svetový konflikt, ktorého výsledkom bude vytvorenie Spojených štátov európskych a v rámci nich znovu samostatného slovenského štátu podľa ich predstáv, so štátnou ideológiou politického katolicizmu... Americkí Slováci už dávno odhalili politické ciele ľudáckych emigrantov v spojení s katolíckymi emigrantmi združenými okolo Slovenského ústavu Cyrila a Metoda v Ríme. Nemajú záujem zúčastňovať sa na akciách politického katolicizmu, ani ho podporovať*“.⁵²

Vyššie predstavené smerovanie komunistickej propagandy pri nazeraní na utečencov v období studenej vojny zodpovedá nazeraniu nemeckého právneho teoretika Carla Schmitta na politično cez kategórie priateľ a nepriateľ. Schmittov vzťah priateľ-nepriateľ je porovnateľný s protirečeniami iných antagonistických dvojíc ako napríklad v morálnej rovine medzi dobrom a zlom, estetickéj medzi pekným a škaredým, v ekonomickej medzi prospešným a škodlivým, resp. medzi rentabilným a nerentabilným. V prípade nepriateľa ide podľa Schmitta o cudzí element, a to úplne stačí na to, aby mohlo vzniknúť nejaké nebezpečenstvo.⁵³ Je dôležité podotknúť, že kategórie priateľ, nepriateľ a boj sa chápu u Schmitta vo svojej reálnej podobe, nie ako metafory. Nepriateľ vystupuje vo verejnej, v žiadnom prípade nie súkromnej podobe. Nepriateľ teda nemusí byť škaredý alebo pekný v estetickom vnímaní alebo prospešný a neužitočný z ekonomickeho pohľadu. Dôležitý je práve rozdiel v ľuďoch, ktorý sa definuje tým, že vieme, ku ktorej politickej jednotke človek patrí. Človek tak nie je nepriateľom preto, že sa inak správa, že hovorí inou rečou, ale preto, že náleží do iného, politicky konkurenčného tábora.

⁴⁹ Pozri Aus dem Ausländerlager gewiesen. In: *Süddeutsche Zeitung*, No. 251, 20. 10. 1970. Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg.

⁵⁰ Pozri NOVÁK, V.: Emigrace ve službách revanšismu. In: *Tvorba*, 48/81 (2. 12. 1981), s. 8; VLHA, I.: Emigranti, vysídlení a odrodilci. In: *Bojovník*, 17/80, s. 8; Hečko, J.: Zrádná emigrace – nástroj mezinárodní emigrace. In: *Rudé právo*, 16. 7. 1981, s. 1 a 3. Slovenský rozhlas, zložka: ČSFR 1.24. Emigranti do r. 1987.

⁵¹ USTINOV, German: Generálové bez armády. In: *Tribuna*, 31/81, s. 10. Slovenský rozhlas, zložka: ČSFR 1.24. Emigranti do r. 1987.

⁵² Pozri ANDREJČÍK, Daniel: Ciele a zámery katolíckej emigrácie. In: *Pravda*, 9. 12. 1969. Pressearchiv des Herder-Instituts in Marburg.

⁵³ Pozri SCHMITT, Carl: *Pojem politična*. Brno – Praha : OIKOYMENH, 2007.

Logika priateľ-nepriateľ sa počas studenej vojny preniesla do rôznych sfér života na oboch stranách, a práve v kontexte s migráciou vystúpila do popredia. Utečenec predstavoval v období studenej vojny pre československý režim verejného nepriateľa, v tlači ho komunistický režim prirovnával k vyznávačom Hitlera, k americkým agentom alebo klerikálnym fašistom. Utečenec tak bol vnímaný ako symbol konfrontácie medzi Východom a Západom. Na jednej strane vyjadroval túžbu po slobode a ekonomickej prosperite a zároveň bol dôkazom zlyhania systému konkurenčnej strany, na strane druhej bol utečenec symbolom mamonu a zradu na vlastnom národe a vlasti. Tak ako bol utečenec pre obe strany konfliktu symbolom, rovnako vystupoval ako nástroj získavania, resp. úniku citlivých informácií. Zatiaľ čo západné mocnosti získavali cez utečencov informácie z druhej strany železnej opony, československé úrady nedokázali ustrážiť tie informácie, ktoré mali ostať ukryté pred druhou stranou. Z tohto dôvodu bezpečnostné služby na oboch stranách využívali rolu utečenca na realizáciu svojich strategických zámerov.

Záver

Článok vysvetľuje okolnosti spojené migráciou obyvateľov Československa v období studenej vojny za pomoci jedného z množstva teoretických prístupov ku skúmaniu medzinárodnej migrácie, modelom pull a push faktorov. Zvolený rámec bol vybraný z dôvodu neschopnosti ekonomicky orientovaných teoretických prístupov vysvetliť migráciu medzi Západom a Východom v období konfrontácie medzi nimi. Zvolený model faktorov priťahovania a vytlačania totiž počítá aj so sprievodnými prekážkami a osobnostnými vlastnosťami migrantov, v tomto prípade utečencov. Z článku teda vyplýva, že na medzinárodnú migráciu nemožno nazerať výlučne v kontexte makroekonomických kategórií a za predpokladu existencie výlučne ideálnych podmienok. Naopak, medzinárodná migrácia vzniká, prípadne je brzdená aj pod vplyvom sprievodných prekážok a osobnostných vlastností aktérov migrácie, pričom je rovnako dôležité zdôrazniť, že migrácia z nedemokratického štátu do demokratického nemusí byť založená na racionálnej úvahe, naopak, rozhodnutie emigrovať môže mať aj iracionálnu podobu. Práve iracionálny faktor medzinárodnej migrácie je otvorenou výzvou na ďalší výskum, pretože napriek dominantnému pohybu smerom z východu na západ existovala v ojedinelých prípadoch aj migrácia smerom zo západu naspäť do vlasti, t. j. zo štátu s demokratickou formou vlády do štátu nedemokratického. Okrem racionálnych podmienok v podobe neschopnosti uplatniť sa na trhu práce, prípadne v podobe zhoršených životných podmienok, mohol byť iracionálny charakter návratu založený na túžbe po vlasti, prípadne po rodine (často platilo v prípadoch matiek emigrantiek, ak komunisti odmietli zlúčiť rodinu vydaním zákazu vydať dieťa matke do zahraničia), prípadne k tzv. návratovej migrácii dochádzalo pod vplyvom propagandy, najmä v období vydávania prezidentských amnestií, ktoré sa pri splnení určitých podmienok vzťahovali aj na emigrantov.

Článok tak predstavil zložitost' fenoménu medzinárodnej migrácie a nespôsobilosť vysvetliť ho len pomocou jedného teoretického konceptu. Naopak, pri výskume migrácie je potrebné kombinovať metódy historickej vedy s metódami sociálnych disciplín. Na migranta nemožno nazerať výlučne z jednej perspektívy, ako napríklad na aktéra pracovného trhu, prípadne člena nejakej sociálnej siete vybudovanej za hranicami, aj keď nemožno vylúčiť, že práve krajanské sociálne siete pozitívne ovplyvňovali rozhodnutie emigrovať aj v prípade Čechov a Slovákov, čo následne vyvoláva záujem o tento typ migrantov aj medzi sociológmi. Na migranta je teda potrebné nazerať ako na individuálnu osobnosť, ktorá pri rozhodovaní zmeniť dlhodobu, prípadne

natrvalo svoj pobyt, musí brať do úvahy celý rad rôznych faktorov. Pri konceptualizácii medzinárodnej migrácie utečencov sa tak na tento fenomén nesmie nazeráť ako na proces realizovaný v ideálnych podmienkach, obmedzujúc sa na porovnanie výnosov a nákladov vyplývajúcich zo zmeny pobytu, naopak, je potrebné počítať aj so sprievodnými prekážkami a nemožno vylúčiť ani iracionálne správanie aktérov migrácie.